ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,
кандидат соціологічних наук, провідний соціолог відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення

Abstract

The article reviews some items of the modern sociology. "Person-Civil Society" interrelation is discussed according to various collective subjects, like status, corporation, professional community. The society divided into various collective groups reflects on personality. One of the important aspects of civic life is psychological process of individual identification that promotes personal integration into social institutions and society as a whole.

Поняття громадянського суспільства сьогодні є одним із ключових елементів для розуміння відносин суспільства, держави та особистості. Суттєвого значення набуло розрізнення громадянського суспільства і держави. Воно відіграє особливу роль для особистості, яка живе у суспільстві, що трансформується.

Історія розробки концепції громадянського суспільства свідчить про доволі широкий спектр думок дослідників у тлумаченні цієї складної проблеми. Розвиток поняття громадянського суспільства можна простежити у теоретичних концепціях Т.Гоббса, Дж.Локка, А.Фергюсона, Ф.Хатчісона, Т.Пейна, А. де Токвіля, Дж.С.Мілля, Г.В.Ф.Гегеля, Е.Геллнера.

Становлення ідеї громадянського суспільства та її історичну еволюцію досліджували західні, російські та вітчизняні науковці: А.Арато [1], К.Гаджієв [2], О.Кравченко [3], В.Вітюк [4], В.Тимошенко [5], Т.Ковальчук [5], Ю.Корнілов [6], М.Мокляк [7], В.Степаненко [8]. Не заглиблюючись у це питання, слід відзначити, що в теоретичному плані найбільш дискусійними були і залишаються питання, що стосуються поняття і сутності грома-

дянського суспільства, його взаємовідносин з державою, його принципів та інститутів. Разом з тим, незважаючи на неоднозначне розуміння цих питань, суть даного історичного феномена звичайно зводять до того, що людина не веде подвійне життя — в політичній спільноті, де вона визнає себе суспільною істотою, і в громадянському суспільстві, де вона діє як приватна особа, як індивід.

У довіднику "Соціологія: короткий енциклопедичний словник" наведено таке визначення: "Громадянське суспільство — асоціація вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття "громадянське суспільство" характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони — політичну і соціальну сферу життя" [9, с. 108].

Для розуміння суті громадянського суспільства особливе значення має питання про його складові (інститути чи структури).

Більшість дослідників дотримуються думки, що інститутами громадянського суспільства є сім'я, різні заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, які забезпечують економічні, професіональні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів.

Неоднозначність у питанні про складові громадянського суспільства пояснюється поплутуванням таких понять, як принципи, на яких ґрунтується громадянське суспільство, та інститути, які реалізують ці принципи на практиці. До основоположних принципів функціонування громадянського суспільства слід віднести економічний і політичний плюралізм, особисту свободу, публічність і загальну поінформованість, справедливість і суворе виконання законів.

Єднає різні підходи до проблеми громадянського суспільства ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожної особистості. І хоча концепція громадянського суспільства виходила з того, що дане суспільство забезпечує права людини, а держава — права громадянина, в обох випадках ідеться про права особистості на самореалізацію як основну умову існування як громадянського суспільства, так і правової держави. Отже, вихідним елементом у конструкції громадянського суспільства є особистість, а складовими цієї конструкції є всі ті численні інститути, які сприяють реалізації особистістю її інтересів.

Процес становлення громадянського суспільства відбувається одночасно із ціннісними змінами, що їх зазнають і людина, і суспільство, і держава. Передумовою безконфліктного розвитку відносин між людиною, суспільством і державою є певна рівновага, яка гарантує незалежність інди-

віда від зовнішніх зазіхань. За умови, що цей індивід узгоджує свою поведінку з інтересами суспільства і держави.

Відносини індивіда з суспільством коливаються в широкому діапазоні: від повного злиття (наприклад, буржуа XVIII століття повністю ототожнював себе з усіма проявами громадянського суспільства) до абсолютного відчуження (пролетарі цього ж періоду відчували себе знедоленими, ізгоями, а за сучасною термінологією — марґіналами). Тому саме через відносини "індивід — суспільство", через міру самоідентифікації індивіда із суспільством утверджувалася громадянськість особистості.

З огляду на нашу тему цікавою є ідея Платона щодо особистісних підвалин державного і суспільного ладу. Він виділив та описав п'ять типів державного устрою, які ґрунтуються на відповідних базових типах громадян з певними характерними рисами: 1) аристократії (ідеальній державі, владі кращих) відповідає "аристократична людина", основними рисами якої є мудрість, мужність, розсудливість і справедливість; 2) тимократії (владі вояків) — "тимократична людина" (головні риси — честолюбство, нерозважливість, авантюрність); 3) олігархії (владі багатих) — "олігархічна людина" (що відрізняється прагненням до наживи); 4) тиранії (одноосібній деспотичній владі) — "тиранічна людина" (якій притаманні деспотизм, жорстокість, аморальність); 5) демократії (владі народу) — "демократична людина" (що характеризується розгнузданістю, розбещеністю, безсоромністю) [10, с. 241–270]. Утвердження певного ладу пов'язане з домінуванням у суспільстві відповідного типу особистості.

Проблема особистісного підґрунтя суспільства не залишилася також поза увагою Арістотеля. Він ототожнював суспільство з державою і вважав, що "всяка держава, як і первинні об'єднання, — природне утворення", оскільки "людина (за своєю природою) є істота політична", а не "самодостатня" [11, с. 16–17].

Оптимальний стан суспільства Арістотель виводив із "взаємного спілкування", яке, своєю чергою, спирається на почуття "взаємної приязні". Міра участі особи у державному житті залежить не від походження, а від "політичної доброчинності" — від користі, яку приносить індивід у суспільство [11, с. 80]. Підтримання оптимального стану такого спілкування залежить насамперед від активної та конструктивної участі громадян. Взірцевим громадянином Арістотель вважав тільки того, "хто бере участь в управлінні й чинить послух. Однак, можливо, сутність поняття "громадянин" змінюється з огляду на зміну форми державного устрою" [11, с. 88]. Тобто громадянськість залежить від об'єктивних чинників. Відповідати цим критеріям може людина середнього достатку, яка здатна дати лад своїм господарським справам, і, відповідно, "ті держави мають найкращий устрій, де середня верства становить значну кількість і користується більшим впливом порівняно з обома крайніми верствами населення" [11, с. 116]. Дане постулювання перегукується із поширеною сьогодні думкою, що запорукою існування громадянського суспільства є міцний середній клас.

За доби Відродження з'являються перші паростки громадянського суспільства в італійських містах-республіках. Макіавеллі формулює три важливі цінності громадянського суспільства: мир і безпека громадян, задо-

волення їх від свого майна і багатства, право кожного мати й відстоювати свої переконання. Тому Макіавеллі у своєму творі "Володар" радить правителям брати до уваги наведені людські потреби для успішного державного правління [12].

Найперші підвалини концепції громадянського суспільства заклав англійський мислитель Т.Гоббс [13]. Причини виникнення та існування суспільства він пов'язував із природою і якостями людини як істоти розумної, а водночас егоїстичної. Оскільки вся людська поведінка мотивується особистою корисливістю, суспільство слід розглядати як засіб для її задоволення. У своєму природному стані люди, за Гоббсом, не можуть зберегти мир і тому постають перед загрозою взаємознищення [13, с. 96]. І тут завдяки інстинкту самозбереження люди розуміють, що потрібно вийти зі стану "війни всіх проти всіх". У зв'язку з цим Гоббс обґрунтовує концепцію договірного походження політичної влади [13, с. 132–133]. Держава виникає на основі суспільного договору між людьми. Тобто люди були вимушені укласти суспільний договір, віддавши частину прав суверену заради безпеки життя. Громадянське суспільство (societas civilis), яке з'являється внаслідок цього договору, він розглядає як еквівалент держави (civitas) та її законів. Крім цього, Гоббс оперує поняттями громадянина (підданого) та громадянської особи (persona civilis), що належать до співтовариства громадян, утвореного за певними інтересами.

Вагомий внесок у розвиток ідей становлення громадянського суспільства зробив англійський ліберал Дж. Локк. Як передумову виникнення громадянського суспільства він розглядав природний стан людей — "стан повної свободи у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою" , "стан рівності, за якого вся влада та компетенція є взаємними" [14, с.131]. Але на відміну від концепції Гоббса, природний стан не трактується Локком так однозначно як "стан свавілля". На думку останнього, природний стан регулюється "законом природи", що вимагає миру і збереження всього людства та підтримується мірою своїх можливостей кожною людиною. Зрозуміло, що така упорядкованість має нестабільний характер, тому намагання уникнути стану війни є причиною виникнення громадянського суспільства. В цьому аспекті позиція Локка близька до позиції Гоббса. Водночас Локк більше наголошує особистісні засади життєдіяльності громадянського суспільства, первинність особистісного начала щодо колективного чи державного. Він переконаний, що "кожна людина ... є вільною від природи, і ніщо, крім її власної згоди, не в змозі підкорити її якій-небудь земній владі" [14, с. 192]. Локк виділяє два різновиди такої згоди — "мовчазну згоду" (яка обмежується вже самим фактом визнання законів суспільства) і "виражену згоду", яка робить людину справжнім членом суспільства. Тобто йдеться про активну громадянську позицію особистості як умову оптимальної життєдіяльності громадянського суспільства.

Одним із яскравих представників доби Просвітництва, яка виділяється раціоналізмом, був Ж.-Ж. Руссо [15]. Його ідеї у своїх витоках близькі до положень Гоббса. Спочатку Руссо виходив з індивідуалістичної природи людини, але внаслідок еволюції поглядів дійшов думки, що підґрунтя здіб-

ностей індивідів перебуває в суспільстві. "Цей перехід від природного до громадянського викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало" [15, с. 26]. Отже, в суспільстві індивіди дістають свої духовні й моральні здібності й через нього стають особистостями, отримуючи "моральну свободу, котра перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонука, спричинена самим лише твоїм жаданням, — це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, — свобода" [15, с. 27]. Упорядкованість відносин у суспільстві і державі залежить від чотирьох родів законів: політичних, громадянських, юридичних та, за твердженням Руссо, найважливіших — моралі, звичаїв і громадської думки. Останній "викарбуваний не на мармурі чи бронзі, а в серцях громадян" [15, с. 65]. Отже, можна з певністю стверджувати, що Руссо визнає важливу роль таких феноменів, які за наших часів науковці визначають як "політичну культуру" та "громадську думку".

Інший французький мислитель А. де Токвіль розумів громадянське суспільство як особливу, позадержавну сферу соціуму, а саме як царину поширення позадержавних громадських та політичних асоціацій [16]. Він також вважав, що для збереження свободи у демократичному суспільстві потрібно, щоб у людей був певний смак до неї, щоб на практиці сформувався волелюбний спосіб співжиття. На його думку, за умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, і лише апелювання людей до власного розуму може сприяти співробітництву. Токвіль зазначав, що недостатньо запровадити вільні інституції, вибори, партії, парламент. Необхідно, щоб людям була властива схильність до незалежності, до певного опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує.

Проблеми громадянської свободи і влади суспільства над індивідом можна знайти у працях Дж.С. Мілля [див.: 17, с. 617]. За Міллем, суспільство може втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження. Тому свобода думки, право бути радше переконуваним, ніж примушуваним, є невід'ємною якістю морально зрілої особистості. І саме ліберальне суспільство визнає це право, а також формує свої інституції в такий спосіб, щоб реалізувати це право. Сенс політичної свободи Мілль убачав у тому, що індивід може вільно обговорювати громадські питання, брати участь у політичних рішеннях, дотримуватися своїх моральних переконань і перебирати на себе відповідальність за наслідки своїх дій.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г.В.Ф.Гегелю [18]. На основі систематизації всього спадку англійської, французької та німецької суспільно-політичної думки Гегель дійшов висновку, що "громадянське суспільство є диференціація, яка стоїть між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства приходить пізніше, ніж розвиток держави; оскільки в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоби існувати, повинно мати перед собою як щось самостійне" [18, с. 228]. Тому поняття "громадянське суспільство" вужче, ніж поняття "суспільство".

Критикуючи абстрактний індивідуалізм як вираження духу французької революції, Гегель виходив з того, що громадянин є суспільною істотою, котра для виявлення своєї моральної значущості має відігравати певну роль у житті громадянського суспільства. Онтологічну природу громадянського суспільства Гегель виводив із особистісного начала, але наголошував роль соціальних чинників, оскільки "в громадянському суспільстві кожний для себе — ціль, всі інші для нього ніщо. Однак без *співвідношення з іншими* (курс. мій. — *О.Р.)* він не може досягнути своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші є суть, а тому засоби для цілі особливого" [18, с. 228].

Свободу Гегель вважав не стільки індивідуальним обдаруванням, скільки статусом, що надається індивідові через правові й етичні інституції, які підтримує спільнота. Тому індивід має бути "опосередкованим" через довгу низку асоціацій (станів, корпорацій) [18, с. 245]. Моральний світогляд індивіда, на думку Гегеля, невіддільний від світогляду суспільства, складовою якого є індивід, і від взаємовідносин усередині того суспільства, до якого він належить через громадянство, суспільний клас. Розмірковуючи про громадянське суспільство, Гегель заперечував ототожнення економічних потреб із біологічними. Потреби, насправді, є станом духу і залежать від суспільного тлумачення, економічної системи, прийнятого в тому чи тому суспільстві способу життя й моральних оцінок. Звідси виходить, що бідність залежить від оцінки людини суспільством, а також від того, як вона сама себе оцінює.

Особливий підхід до проблеми громадянського суспільства простежується у марксизмі. Вслід за Гегелем К.Маркс розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, як результат історичного розвитку, а не як даний природою стан [19]. Як і Гегель, Маркс пов'язує становлення громадянського суспільства з розвитком його економічних передумов, зокрема зі свободою приватної власності. Однак, якщо Гегель уявляє собі громадянське суспільство як утілення системи суспільних потреб, відносин та інститутів, то Маркс зводить громадянське суспільство лише до економічної сфери суспільства. Причому саме громадянське суспільство має перехідний характер, оскільки воно породжує пролетаріат — могильника буржуазного суспільства, яке Маркс ототожнював з громадянським [19].

Концепція відчуження людини, викладена Марксом у ранніх працях, дуже важлива з соціально-психологічної точки зору для розуміння кризи або втрати самоідентичності особистості. І хоча Маркс наголошував соціально-економічні, а не соціопсихологічні аспекти проблеми, відчуження робітника від засобів виробництва, на його думку, в підсумку призводить до відчуження індивіда від собі подібних [20, с. 89–90].

Значення індивіда, за Марксом, зумовлене, головним чином, його належністю до класу, бо ідеї індивіда є, передусім, відображенням ідей, породжених його класом. Тому права людини, які гарантуються громадянським суспільством, звільняють людину лише тією мірою, якою вона ідентифікує себе зі своїм класом, а отже, фундаментальний принцип Марксової соціології полягає в тому, що людська свідомість ґрунтується на певних матеріальних умовах.

Альтернативу марксівській концепції відчуження можна знайти у працях класика соціології Е.Дюркгейма. На його думку, суспільство немислиме без солідарності, яка може набувати різних форм — родинної, професійної, національної. Джерелом почуття солідарності є суспільний поділ праці, який інтегрує членів суспільства, робить їх взаємозалежними [21]. Дюркгейм розрізняє два типи соціальної солідарності: 1) механічну солідарність, властиву недиференційованим суспільствам (на кшталт орди), зв'язок індивідів з якими є безпосереднім; 2) органічну солідарність, властиву індустріальним диференційованим суспільствам, зв'язок індивідів з якими опосередкований соціальними групами та спільнотами. Другий тип соціальної солідарності є ознакою розвинутих громадянських суспільств.

Наприкінці XIX і в першій половині XX століття дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але в другій половині XX століття знову актуалізувалося питання про місце держави та особистості щодо громадянського суспільства. Одна з ліній розвитку концепції громадянського суспільства — ліберальна — в центр ставить свободу. Сучасні ліберали, зокрема Д.Роулз [22], Р.Нозік [23] та Р.Дворкін [24], вважають свободу вищою з усіх цінностей. Громадянське суспільство є гарантом індивідуальних прав і свобод, їх охоронцем від зазіхань держави. Таким чином, громадянське суспільство є своєрідним буфером між індивідом та державою. Вільна і незалежна особистість є центральною фігурою для лібералів.

Інший погляд на концепцію громадянського суспільства мали представники соціал-демократичної традиції. Це такі сучасні теоретики (їх ще називають комунітаристами), як Е.Макінтайр [25], М.Волзер [26]. На їхню думку, громадянське суспільство є серцевиною політики держави, яка повинна забезпечувати функціонування громадянських інститутів.

Комунітаристи звинувачують лібералів у тому, що останні, пропагуючи автономність особистості, не беруть до уваги, що ідентичність особистостей визначається їхньою належністю до певного суспільства і культурних традицій. Люди є членами певних спільнот, і на них накладають відбиток традиції та цінності цих спільнот. Ліберали ж, на противагу комунітаристам, зображують людину як атомістичну, самодостатню істоту, чиї здібності сформовані незалежно від суспільної взаємодії. Тобто ліберали нехтують тією обставиною, що люди не обирають свою ідентичність, а виходять з тієї ролі, яку вони відіграють у суспільстві [27].

Лібералізм у відповідь на комунітаристський виклик зазнав еволюції. Так, Р.Нозік визнав, що слід зважати на ті зв'язки, які пов'язують члена політичної спільноти з його співгромадянами, а Р.Дворкін зробив спробу пов'язати цінність спільності з цінностями свободи та рівності. Але найцікавіші висновки із заочної дискусії лібералів і комунітаристів зробив Ч.Тейлор, здійснивши синтез вихідних теоретичних постулатів обох течій (індивідуалістського автономізму та соціально-культурної інтегрованості) [27]. Як стверджує Тейлор, "кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів — вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних об-

межень. У деспотичних суспільствах, де загальна маса громадян підпорядковується владі одного володаря або кліки, необхідна дисципліна запановує з примусу. Щоб зробити суспільство вільним, цей примус необхідно змінити на щось інше. Це може бути лише добровільне ототожнення (ідентифікація. — *О.Р.*) громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих" [27, с. 551]. Власне, умова виникнення і розквіту громадянського суспільства полягає не у спричиненому ззовні страхові, а в наявності внутрішнього самоототожнення громадян як із суспільством у цілому, так і з окремими його колективними суб'єктами, інституціями, адже "дисципліна, яка за деспотичного режиму нав'язувалася ззовні страхом, повинна за його відсутності забезпечуватися ізсередини, а це може зробити лише патріотична ідентифікація" [27, с. 558]. Внаслідок цього громадянське суспільство є джерелом певних проблем для особистості (якщо вона не звикла в ньому жити і не може себе в ньому віднайти), бо вимагає політичної та громадянської активності, тоді як авторитарне суспільство звільняє від цього, зокрема від необхідності самостійно думати та робити вибір. З огляду на те, що "участь у самоуправлінні" "надихається спільними ідентифікаціями", необхідні "дослідження відношення між ідентичністю та спільнотою і розрізнення різноманітних можливостей, зокрема вірогідне місце МИ-ідентичностей по відношенню до просто конвергентних Я-ідентичностей" [27, с. 557–558].

Подібну позицію стосовно проблеми відносин "особистість — громадянське суспільство" посідає американський соціолог Дж.Александер, який продовжив постгоббсіанську ліберальну традицію, використавши підхід до громадянського суспільства, що наголошує важливу роль соціальної (колективної) солідарності, але водночас не заперечує значення індивідуального волюнтаризму. Він "схильний розуміти громадянське суспільство як підґрунтя, що вможливлює визначення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів. Ця "МИ-сутність" національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з "кожним членом" цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов'язань, відданості груповим і сектантським інтересам. Тільки у такому розумінні солідарність може як запорука ідентичності об'єднувати людей, відокремлених релігією, класовими або расовими ознаками. Більше того, лише цей різновид єднання та уніфікації дає змогу індивідам у цій спільноті відчути себе відповідальними за свої "природні" права" [28, с. 29–30]. Александер застосовує підхід, який виходить із парадоксальності громадянського суспільства, суть якої зводиться до того, що останнє є "виміром соціальної організації, укоріненим водночас у радикальній індивідуалізації і в безкомпромісному колективізмі" [28, с.36]. Ідеться про вічну проблему порядку в громадянському суспільстві за умов індивідуальної свободи, і досліджувати її пропонується через аналіз явища громадянської (патріотичної, політичної) ідентифікації громадян.

Досить оригінально висвітлив проблему особистості у громадянському суспільстві Е.Геллнер [29]. На його думку, поділ праці та ринок формують новий тип людини. Для позначення його Геллнер пропонує термін "модулярна людина". Модулярна людина — це особистість, здатна свідомо

змінювати форми діяльності та асоціативності у просторі та часі, керуючись засадами розуму та власним інтересом. Модулярна людина може посідати певне місце в ефективних інститутах, асоціаціях та тимчасових спілках, які мають конкретні цілі, може також виходити з них, не побоюючись жодних звинувачень чи санкцій. Тобто така сучасна людина готова до будь-яких змін у своїй діяльності. Сутність модулярності — це здатність у межах даного культурного поля розв'язувати найрізноманітніші завдання.

Слід зазначити, що сама по собі належність індивідів до певної асоціації ще не надає їм автоматично рис, які притаманні членам громадянського суспільства. Досягнення особистістю "громадянськості", перетворення безправних і покірних підданих у свідомих громадян становить процес формування історичного типу особистості, яка може бути залученою до структур громадянського суспільства. Таким чином, саме існування громадянського суспільства стає можливим лише за наявності вільних рівноправних особистостей, які мають право вільного асоціювання і відповідні політичні установки. І якщо Ч.Тейлор, Дж.Александер і комунітаристи говорили переважно про важливість ідентифікацій особистості із громадянським суспільством у цілому (патріотична ідентифікація, соціальна солідарність), то в концепції Геллнера акценти помітно зміщені в бік різних асоціативних ідентифікацій особистості (з окремими інституціями, асоціаціями, групами), адже саме асоціативні ідентифікації є умовою інституційного, політичного та ідеологічного плюралізму, а отже, життєздатності громадянського суспільства.

Як зазначає російський соціолог В.Вітюк, не слід поплутувати статус громадянина і статус члена громадянського суспільства: якщо перший визначає місце особистості в державі, то другий характеризує її позадержавні відносини та зв'язки. Держава забезпечує права людини як громадянина, а громадянське суспільство — його природні права [4, с. 46–47]. Людина, яка не володіє громадянською самосвідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. Далі В.Вітюк робить сумний висновок: народи, які історично не розвинуті, тобто які не досягли певного рівня громадянськості, не в змозі сформувати громадянське суспільство, навіть якщо якась частина політичної еліти до цього прагне, ґрунтуючись на теорії і досвіді інших країн.

Отже, виходить замкнуте коло: громадянське суспільство неможливе без особистостей, які володіють громадянською самосвідомістю — особистості із свідомою "громадянськістю" не можуть виникнути без соціалізації за посередництва громадянських інститутів. А якщо немає ні першого, ні другого ?

На дане запитання відносно оптимістичну відповідь дає Дж.Сорос [30]. У своїй теоретичній моделі взаємодії відкритого та закритого суспільств він виділив два аспекти. Один характеризує спосіб мислення людей, а другий — справжній стан речей. Ці два аспекти взаємодіють рефлективно: спосіб мислення впливає на справжній стан справ, і навпаки, причому між ними ніколи не буває цілковитої відповідності.

Поділивши умовно суспільства на органістичне, закрите і відкрите, Сорос вважає, що кожному із цих суспільств притаманний особливий спо-

сіб мислення — відповідно традиційний, догматичний і критичний. При цьому він вводить в обіг таке питання, як зміна. Зміна як поняття вимагає абстрактного осмислення. Усвідомлення змін пов'язане із способом мислення, що характеризується використанням абстракцій, а відсутність усвідомлення віддзеркалює брак абстракцій. Завдяки цій лінії можна простежити два різні способи мислення. При цьому Сорос розмежовує незмінне у його первісному вигляді (органістичне суспільство та традиційний спосіб мислення) та незмінне, привнесене в еволюційному процесі (закрите суспільство та догматичний спосіб мислення).

Не спиняючись на розкритті суті двох останніх типів людей, яких об'єднує незмінність суспільних процесів, слід зазначити, що за відсутності змін свідомості доводиться мати справу лише з однією сукупністю обставин: тією, яка існує на даний момент; свідомості потрібно оперувати лише конкретними відомостями, а всякого ускладнення, що постає через використання абстракцій, особистість прагне уникнути.

Однак у мінливому світі людині треба навчитися думати не лише про речі, якими вони є, а й про те, якими вони були та якими можуть стати. При цьому абстракції відкривають реальність для різних інтерпретацій. Створюючи дедалі нові й нові проблеми, абстракції призводять до того, що розум реагує на ці проблеми з новою енергією, і, зрештою, думка досягає такого ступеня складності та витонченості, який був би немислимим за традиційного способу мислення. І хоча мінливий світ не дає нам такої повсякчасної певності, як незмінне суспільство, але такий критичний спосіб мислення дає змогу підступити до реальності набагато ближче. Тому цілком можливо, що критичний спосіб мислення, описаний Соросом, який виникає у мінливих суспільствах, що трансформуються, призведе до появи модулярної особистості, за Геллнером. Звичайно, це лише один із чинників впливу на свідомість особистості, але саме він має визначальне значення.

Отже, взаємовідносини особистості й громадянського суспільства являють собою не тільки складний ідейно-політичний клубок проблем, а й вагомий потенціал для розв'язання теоретичних питань. Очевидним стає те, що для дослідження системи відносин "особистість — громадянське суспільство" необхідний комплексний підхід до даної проблеми. Адже зрозуміло, що в органістичному, незмінному суспільстві наявна безперечна належність до даного соціуму, ототожнення кожного індивіда з колективом (співвідношення з іншими, за Гегелем). Тоді як у змінному (навіть якщо і не відкритому) суспільстві ідентифікація має вже не такий однозначний характер. Високий рівень солідарності членів громадянського суспільства можливий лише за наявності у них сильного почуття належності до даної спільноти, почуття згуртованості у даній спільноті.

Аналіз ідейно-теоретичних підходів до питання щодо особистісних підвалин громадянського суспільства дав змогу зробити важливі висновки і виявити концептуально продуктивні ідеї. Насамперед підтверджена актуальність самої постановки вказаного питання, оскільки з'ясовано, що особистісному базису громадянського суспільства значну увагу приділяли теоретики минулого і сьогодення. Виявилося, що взаємовідносини "особистість — громадянське суспільство" розглядаються багатьма науковцями

як опосередковані різними колективними суб'єктами проміжних масштабів — станами філософів, воїнів і виробників (Платон), групами заможних, "середніх" і бідних (Арістотель), громадянськими особами (Гоббс), станами і корпораціями (Гегель), класами (Маркс), професійними спільнотами (Дюркгейм). Така диференційованість громадянського суспільства на різні види колективних утворень відбивається на особистості. Остання ототожнює себе не тільки з цілісним суспільством ("механічна солідарність" за Дюркгеймом; соціальна солідарність у тлумаченні комунітаристів, Тейлора й Александера), а й із окремими його колективними суб'єктами ("органічна солідарність" за Дюркгеймом, "модулярна особистість" за Геллнером). Міра такого ототожнення (ідентифікації) може коливатися між двома полюсами: "відчуженням" (за Марксом) та "солідарністю" (за Дюркгеймом). Ступінь диференційованості (розгалуженості) даного ототожнення (ідентифікації або "модулярності") певною мірою відображає ступінь зрілості громадянського суспільства. Для громадянського суспільства, як і для суспільства в цілому (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема упорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов свободи. Вищезгадана ідентифікація є одним із чинників забезпечення упорядкованості й цілісності (без примусу) соціуму.

Література

1. *Арато А.* Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание // Полис. — 1995. — №2 — С. 48–57.

2. *Гаджиев К.С.* Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. — 1991. — №2 — С.18–23.

3. *Кравченко О.* Концепция гражданского общества в философском развитии // Полис. — 1991. — №2

4. *Витюк В.В.* Состав и структура гражданського общества как особой сферы социума // Гражданское общество: теория, история, современность. — М., 1999. — С. 44–49.

5. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. — К., 1997.

6. *Корнілов Ю.П.* Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. пол. наук. — К., 1998.

7. Громадянське суспільство: ідеологія і реальність. — К., 1997.

8. *Степаненко В.* Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — №2 — С.5–20.

9. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 108.

10. *Платон.* Держава. — К., 2000.

11. *Арістотель.* Політика. — К., 2000.

12. *Макиавелли Н.* Государь. — М., 1990.

13. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. — М., 1991. — Т.2.

14. *Лок Дж.* Два трактати про врядування. — К., 2001.

15. *Руссо, Жан-Жак.* Про суспільну угоду або Принципи політичного права. — К., 2001.

16. *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці: У 2-х т. — К., 1999.

17. *Себайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. — К., 1997. — С. 617.

18. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — М., 1990.

19. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные произведения: В 3-х т. — М., 1986. — Т.1. — С. 4–76.

20. *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К., 1980. — Т.42. — С. 89–90.

21. *Дюркгейм Э.* Разделение общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.

22. *Роулз Дж.* Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998. — С.192–238.

23. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998 . — С.239–276.

24. *Дворкін Р.* Свобода, рівність, спільнота // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998. — С.313–343.

25. *Макінтайр Е.* Чи є патріотизм чеснотою? // Сучасна політична філософія : Антологія. — К., 1998. — С.524–543.

26. *Волзер М.* Безпека і добробут // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998. — С.486–523.

27. *Тейлор Ч.* Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998. — С.544–575.

28. *Александер Дж.С.* Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № — С.27–41.

29. *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. — М., 1995.

30. *Сорос Дж.* Утвердження демократії. — К., 1994.